

Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW) KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

'Sjiek is miech dat!' Visie op taal als erfgoed

Cornips, L.M.E.A.; van Saaze, V.; M, Frencken; van Nieuwenhoven, E.; van de Wijngaard, T; van Hout, R.

2015

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in KNAW Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Cornips, L. M. E. A., van Saaze, V., M, F., van Nieuwenhoven, E., van de Wijngaard, T., & van Hout, R. (2015). 'Sjiek is miech dat!' Visie op taal als erfgoed. unpublished.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the KNAW public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the KNAW public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

pure@knaw.nl

'Sjiek is miech dat!'

Visie op taal als erfgoed

12 oktober 2015

Samenvatting

Wat vinden Limburgers: 82% van de respondenten in de grote Limburg-enquête¹ wil dat kinderen in het dialect worden opgevoed, 70% geeft aan dat er op radio en televisie meer Limburgs te horen moet zijn, 64% laat weten dat er structurele aandacht voor het dialect in het onderwijs moet komen en dat het dialect in zoveel mogelijk situaties gebruikt moet worden (60%). Rond de 40% vindt bevordering van het Limburgs schrijven en publiceren belangrijk, evenals het ontwikkelen van websites over de Limburgse taal en taalgebruik, en het propageren van liedteksten in het Limburgs. Limburgers hechten veel waarde aan streektaal/dialect en gebruiken het dagelijks. Nieuwkomers en Limburgse 'laatsprekers' laten de diverse taalorganisaties weten het dialect te willen leren spreken. Meer dan de helft van de Limburgse jongeren communiceert met elkaar in hun dialect op sociale media, maar het Nederlands is nog steeds de belangrijkste taal waarin Limburgers zich literair en poëtisch uiten. Meertaligheid is in Limburg dus onder andere besloten in het naast elkaar gebruiken van de streektaal/ het dialect en het Nederlands in creatieve talige uitingen als literatuur, poëzie, taal- en volkscultuur.

Visie: Taal² is een mobiliserende kracht die individuen een gevoel van eigenwaarde, zelfbewustzijn en zelfredzaamheid geeft. Taal is in Limburg **economisch en maatschappelijk** onmisbaar: ze geeft Limburg een **regionale identiteit**, ze leidt tot processen van **sociale binding** en is inzetbaar in de **branding** van Limburg als geheel en van de diverse subregio's.

Huidige situatie – krachten en uitdagingen: Door processen van globalisering is identiteitsvorming door taal cruciaal voor houvast in een complex gevoelde samenleving. Streektaal- en literatuurorganisaties zetten zich daarvoor in, gesteund door 75% van de Limburgers³. Het Limburgs is officieel als regionale taal (streektaal) erkend. De bevolking en de politiek zien het belang van streektaal/dialect en literatuur uit Limburg dus in. **De aansluiting met jongeren en de digitale communicatiecultuur** moet echter beter. **Ongegronde en hardnekkige vooroordelen over het dialect** (slecht voor de talige ontwikkeling van het kind in het Nederlands) moeten we bestrijden.

Doel 2020: Een stimulerend taalklimaat dat maatschappelijk, cultureel en economisch vernieuwend is en waarin streektaal en literatuur floreren.

Het bereiken en betrekken van jongeren heeft een absolute prioriteit. Een innovatieve digitale infrastructuur en open organisaties moeten naadloos aansluiten op de vragen en behoeften van alle generaties Limburgers. Daarvoor is nodig: (1) een **diversiteit aan podia** waar Limburgers zich talig en cultureel kunnen manifesteren, (2) toegankelijke **digitale taalmiddelen**, te ontwikkelen met jongeren, (3) een **intensief netwerk** tussen organisaties ter bevordering van samenwerking en (4) een **vernieuwend beleid** dat de unieke Limburgse taal, literatuur en volkscultuur promoot.

Speerpunten – middelen voor vernieuwing en behoud:

- **Professionaliseren en digitaliseren**

Professionalisering is nodig om de inhoudelijke kwaliteit en creativiteit van activiteiten en de diversiteit van podia rondom taal te waarborgen. Amateurs (jong en oud) en organisaties moeten daarom meegroeien op het gebied van PR, communicatie, crowdfunding, het gebruik van sociale media en de digitale ontsluiting van taal als erfgoed.

- **Kennisnetwerk en onderzoek doen**

Een overkoepelend kennisnetwerk – gesteund door HKL, Raod veur 't Limburgs en MACCH inclusief de leerstoel *Taal in Limburg*, maar ook bredere maatschappelijke organisaties – is nodig om cultureel ondernemerschap aan te moedigen, overlapping te voorkomen, interculturele en Euregiole samenwerking te bevorderen en wetenschappelijk onderzoek in Limburg en de Euregio uit te bouwen.

- **Educatie, verjongen en talent ontwikkelen**

(1) Ons doel voor 2020 vereist verjonging van taal- en cultuurparticipatie. (2) Leerkrachten (vooral in de kinderopvang) en logopedisten krijgen bijscholing over het belang van het spreken van dialect. (3) Spreektaal cursussen worden ontwikkeld met innovatieve spraak- en taaltechnologie. (4) Met het onderwijs spannen de diverse taal- en literatuurorganisaties zich in voor de talentontwikkeling van jongeren.

¹ Uit: Belemans, R. (2002). *Eindrapport over de Limburg-enquête*. Gepubliceerd door Raod veur 't Limburgs/Bureau Streektaal Nederlands-Limburg.

² Onder 'taal' verstaan we literatuur (zowel Nederlands- als Limburgstalig), dialect, streektaal, meertaligheid, taalcultuur, (talige) volkscultuur etc.

³ Uit: Internet-enquête (2007) i.s.m. de Universiteit Utrecht in Veldeke jaarboek 2007.

Namens de **Universiteit Maastricht, Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen:**

prof. L. Cornips (Leerstoel *Taalcultuur in Limburg*) en dr. V. van Saaze (MACCH)⁴;

Namens het **Huis voor de Kunsten Limburg:** drs. M. Frencken (Consulent Literatuur),

E. van Nieuwenhoven, BA (vervangend Consulent Literatuur) en drs. T. van de Wijngaard

(Streektaalfunctionaris); Namens de **Raad veur 't Limburgs:** prof. R. van Hout;

in samenwerking met de volgende organisaties (in alfabetische volgorde):

- *Commissie Literatuurgeschiedenis van het Limburgs Geschiedkundig en Oudheidkundig Genootschap*
- *Letterkundig Centrum Limburg*
- *Letteren Overleg Limburg*
- *Poëziefestival Landgraaf*
- *Raad veur 't Limburgs*
- *Stichting Limburgse Literaire Lies*
- *Stichting Medammecour On Tour*
- *Stichting voor Dialect- en Cultuuronderwijs Limburg*
- *Veldeke Limburg*
- *Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde*
- *Werkgroep Limburgportaal Digitale Bibliotheek der Nederlandse Letteren*
- *Willy Dols Stichting*

Inhoudsopgave

1.	<i>Waarom dit visiedocument?</i>	4
2.	<i>Taal als erfgoed</i>	5
	2.1 Taal verdient extra aandacht in de Erfgoednota	5
	2.2 Erkenning overheid	6
3.	<i>Dreigingen, uitdagingen en ambities in Limburg: wat moet er gebeuren?</i>	7
	3.1 Dialect/streektaal verdwijnt in Limburg	8
	3.2 De kwaliteit van taal- en cultuurproducten in Limburg gaat achteruit en verliest diversiteit	10
	3.3 De digitalisering van talig erfgoed in Limburg loopt achter	11
	3.4 Het onderzoek is in gevaar	12
4.	<i>Naar een stimulerend taalklimaat: drie speerpunten</i>	14
5.	<i>Bibliografie</i>	16

⁴ MACCH is een initiatief van vier faculteiten aan de Universiteit Maastricht, het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en de Stichting Restauratie Atelier Limburg. MACCH heeft als netwerkorganisatie de ambitie om een platform te bieden waar kennis- en cultuurorganisaties, bedrijven, creatieve industrie en overheden elkaar vinden waar het gaat om actuele vraagstukken op het gebied van kunst, cultuur en erfgoedontwikkelingen. Voor meer informatie: www.maastrichtuniversity.nl/macch.

1. Waarom dit visiedocument?

Uit recent onderzoek (eind 2014) van het *EenVandaag* opiniepanel blijkt dat maar liefst 75 procent van de Limburgers wil dat hun dialect behouden blijft⁵. Ook uit een eerder onderzoek⁶ onder zestienhonderd Limburgers waarin zij uitgebreid ondervraagd zijn over wat zij vinden dat er zou moeten gebeuren op het gebied van taal in hun provincie, bleek bijvoorbeeld dat 82 procent van de respondenten wil dat kinderen in het dialect worden opgevoed, 70 procent geeft aan dat er meer Limburgs op radio en televisie te horen moet zijn, 64 procent laat weten dat er structurele aandacht voor het dialect in onderwijs moet komen en dat het dialect in zoveel mogelijk situaties gebruikt moet worden (60 procent). Rond de 40 procent vindt bevordering van het Limburgs schrijven en erin publiceren belangrijk, evenals het ontwikkelen van websites over de Limburgse taal en taalgebruik en het propageren van liedteksten in het Limburgs. Tevens blijkt⁷ dat 45 procent van vertegenwoordigers van 150 instellingen betrokken in het Limburgse literaire veld, positief is over de grootte van het aanbod van Limburgse literatuur en letteren (Nederlands- en Limburgstalig). Zij geven wel te kennen dat er meer podia mogen komen en de bekendheid ervan vergroot dient te worden. Verder is de helft van de respondenten positief over de kwaliteit van het aanbod, maar er wordt wel aangegeven dat er verbetering en professionalisering nodig is.

Ook langs andere kanalen dan via onderzoek komt steeds naar voren **hoezeer de Limburgse streektaal en literatuur een kernwaarde zijn in de Limburgse samenleving**. Jongeren laten taal- en literatuurorganisaties, streektaalfunctionaris en de leerstoelhouder *Taalcultuur in Limburg* keer op keer weer weten dat ze het Limburgs intensief gebruiken op sociale media en dat ze meer met het Limburgs zouden willen doen. Nieuwkomers in Limburg laten weten dat zij het dialect willen leren spreken om 'erbij te horen'.

De Limburgse streektaal en literatuur floreren, maar blijft dat zo? Streektalen staan onder druk, in Nederland en Europa. Zelfs landstalen komen onder druk te staan, zoals het Nederlands dat in meerdere domeinen steeds meer moet wijken voor het Engels. De Limburgse streektaal / het dialect is niet weerloos, maar zonder de wil en inspanningen van de Limburgers om het te spreken en door te geven, en zonder de steun van de organisaties die bij Limburg en de Limburgers horen heeft de Limburgse (streek)taal geen toekomst. Ook het bestaande en toekomstige geschreven Limburgs erfgoed staat hierdoor onder druk. **Wat moet er gebeuren? Op die vraag wil dit visiedocument een antwoord geven.**

Die vraag werd actueel door de bijeenkomst op 27 augustus 2015 die bijeengeroepen werd door de gedeputeerde van Cultuur, de heer G. Koopmans. Hij nodigde op die bijeenkomst streektaal- en literatuurorganisaties in Limburg uit om een visie te ontwikkelen op taal als immaterieel erfgoed ten behoeve van de toekomstige Erfgoednota van de Provincie. Dit visiedocument is hiervan de

⁵ Uit: *Dialect spreken is verbondenheid voelen*. EenVandaag opiniepanel. Aan het onderzoek deden 22.855 leden van het EenVandaag Opiniepanel mee. Het onderzoek vond plaats van 19 tot en met 24 november 2014.

⁶ Uit: Belemans, R. (2002). *Eindrappport over de Limburg-enquête*. Gepubliceerd door Raod veur 't Limburgs/Bureau Streektaal Nederlands-Limburg.

⁷ Uit: Sardesrapport: *Limburgse letteren... Levend, lustig, lavend!* (2009).

uitkomst. Het verweeft de inhoudelijke beleidsspeerpunten van de Provincie, de brede expertise in de provincie en de ambities die er in de taal- en literatuurorganisaties⁸ leven, met de wensen en behoeften in de Limburgse samenleving, juist ook van de zijde van jongeren.

Centraal in dit document staat de visie dat taal⁹ altijd in beweging is. **Taal en erfgoed zijn dynamisch, procesmatig van aard, gelaagd, en meerduidig.** Er zijn daarbij twee bewegingen; Verenigingen, liefhebbers, vrijwilligers en professionals spannen zich enerzijds in om aan wensen van de Limburgers tegemoet te komen om het talig erfgoed te behouden en door te geven aan volgende generaties. De opvatting van wat erfgoed is, is daarbij aan verandering onderhevig. Anderzijds wordt taal door sprekers, schrijvers, dichters, zangers, kunstenaars, kinderen, scholieren, ouderen, migranten en arbeiders gebruikt en tot erfgoed gemaakt, elke dag weer opnieuw.

Talig erfgoed wordt dus gemaakt, gesproken, veranderd, gepresenteerd, opgevoerd, geschreven, gezongen en vernieuwd in uiteenlopende praktijken en contexten. **Taal vormt het hart van immaterieel erfgoed.** Taal is het instrument waarmee cultuur in al zijn facetten overgedragen wordt, maar het is zelf ook deel van cultuur. In het gezamenlijke creëren van specifieke taal- en cultuuruitingen ontstaat **een gevoel van verbondenheid en identificatie** met andere (groepen) mensen en locaties, zoals het eigen dorp, stad en provincie. De lokale taal is daarmee een mobiliserende kracht die individuen een gevoel van eigenwaarde, zelfbewustzijn en zelfredzaamheid geeft. Taal is in Limburg economisch en maatschappelijk onmisbaar: ze geeft Limburg een regionale identiteit, ze leidt tot processen van sociale binding en is inzetbaar in de *branding* van Limburg als geheel en van de diverse subregio's.

2. Taal als erfgoed

2.1 Taal verdient extra aandacht in de Erfgoednota

De Provincie Nederlands-Limburg sloot in de 19^e eeuw, na een roerige voorgeschiedenis, als laatste provincie aan bij het Koninkrijk der Nederlanden. Mede daardoor worden aan taal en cultuur, zoals het spreken van dialect, het vieren van carnaval en het koningsschieten door de schutterij, extra sociale betekenissen toegekend. Limburgers zijn zich van deze taalpolitieke context sterk bewust, evenals van de talige en culturele eigenheid van hun provincie. Limburg neemt in het Nederlandse taalgebied en de literatuur van de Lage Landen **een unieke plaats** in. De nationale literatuur wordt verrijkt door Waalse en Rijnlandse invloeden, veel auteurs schrijven vanuit een sterk regionaal besef, en er bestaat een grotere bereidheid om naast het Nederlands ook in het Frans, Duits of een dialect te schrijven. Die Limburgse eigenheid zet in de literaire schakering van de Lage Landen geheel eigen accenten. Neel Doff schreef haar *'Keetje Tippel'* in het Frans, Henric van Veldeke in het Nederduits

⁸ We verstaan hieronder de streektaal- en literatuurorganisaties die aan dit document mee hebben gewerkt. Op pagina 3 worden zij opgesomd.

⁹ Onder 'taal' verstaan we literatuur (zowel Nederlands- als Limburgstalig), dialect, streektaal, meertaligheid, taalcultuur, (talige) volkscultuur etc.

(de volkstaal van de twaalfde eeuw), Theodoor Weustenraad de *Percessie van Scherpenheuvel* in het dialect van Maastricht en Christiaan Sterken (Ischyrius) zijn Elckerlijc (*Homulus*) in het Latijn.

Taal is alomvattend maar tegelijkertijd ook zo onzichtbaar aanwezig in ons alledaags bestaan dat we het belang en de complexiteit van taal maar moeilijk recht kunnen doen. Taal is een sociale, culturele, economische en politieke kracht. Taal heeft een materiële neerslag in volkscultuur, gedrukte boeken, geschreven teksten en lokale woordenboeken en in romans, poëzie, liederen, en buuten. Taalcultuur krijgt samen met materiële cultuur vorm en inhoud: wat zou carnaval zijn zonder een 'pekske' en dialect, en de schutterij zonder uniform en streektaal?

Taal **bindt mensen, verwondert mensen, laat mensen genieten, zorgt ervoor dat tradities, feesten en rituelen behouden blijven en zich kunnen vernieuwen**. Door taal wordt erfgoed overgedragen en doorgegeven aan jongere generaties en nieuwkomers. Taal zorgt ervoor dat arbeidsmigranten hun plek weten te vinden en aan het werk kunnen. Taal draagt eraan bij dat we een plek vinden en ons verbinden met het lokale maar ook dat we efficiënt zaken kunnen doen met onze buurlanden.

Juist in de Provincie Limburg met verstrekkende transitie zoals de ontwikkelingen binnen Parkstad Limburg, is de mobiliserende taal van groot belang. Taal geeft individuen een gevoel van eigenwaarde, zelfbewustzijn en zelfredzaamheid. Parkstad is een goed voorbeeld van een regio waarin het zelfbewustzijn ten aanzien van de eigen cultuur aanzienlijk is toegenomen. Dat uit zich in Heerlen niet alleen in nieuwe vormen van cultuurbeoefening, maar ook in een toegenomen belangstelling om het lokale dialect in levend gebruik te houden. **Vanwege het belang van taal als mobiliserende kracht en vanwege de rol die taal heeft voor ons erfgoed, verdient taal een aparte cultuurparagraaf in de provinciale Erfgoednota.**

2.2 Erkenning overheid

In 1997 werd het Limburgs als streektaal erkend onder het Europees Handvest voor regionale talen en talen van minderheden van de Raad van Europa.¹⁰ Het commitment van de Provincie Limburg blijkt uit de verankering van het taalbeleid dat er op gericht is het levend gebruik van de Limburgse taal niet alleen te behouden, maar ook te stimuleren. **De bevordering van de meertaligheid** in de Euregionale context was speerpunt in het taalbeleid zoals vastgelegd in het *Beleidskader Cultuur 2009-2012*. Het College van Gedeputeerde Staten van Limburg heeft de uitvoering van dit provinciaal taalbeleid opgedragen aan de Raad veur 't Limburgs, Veldeke en het Huis voor de Kunsten Limburg, inclusief de streektaalfunctionaris. In 2010 verscheen ook het provinciaal uitvoeringsplan Taal en Literatuur *Een literaire Liaison: ontmoeting en dialoog in (streek)taal en literatuur*. Dit uitvoeringsplan kwam in nauwe samenwerking met de literaire organisaties in Limburg tot stand. Aan de uitvoering wordt onder andere door de Provincie Limburg, de Leerstoel *Taalcultuur in Limburg* en het Huis voor de Kunsten Limburg invulling gegeven.

¹⁰ In dat handvest staan duidelijke criteria waaraan voldaan moet worden in het kader van de erkenning. Zie ook: brief Provincie aan minister Plasterk, mei 2014. Formeel is het Limburgs dus een regionale taal; in de eerste vertaling van het handvest werd 'regional language' vertaald als streektaal.

De meeste taal- en literatuurorganisaties in Limburg draaien op vrijwilligers. Zonder hun liefdevolle toewijding en tomeloze energie zou er een enorme kaalslag plaatsvinden. Vrijwilligers hebben een provinciale en lokale overheid nodig op wie ze kunnen bouwen, die hun activiteiten op waarde schatten en ondersteunen. De Provincie erkent de waarde van taal- en literatuurorganisaties en heeft een eerste stap gezet door vanaf 2015 de jaarlijkse bijeenkomst 'Taal in Limburg' te gaan organiseren.

De bevolking ervaart het spreken van dialect en het zich talig uiten als onmisbaar, maar de aansluiting met jongeren en de digitale communicatiecultuur moet beter. Om een groter engagement te bereiken en om de wensen en behoeften van jongere Limburgers in te kunnen vullen, zijn het stimuleren van culturele uitingen, het organiseren van evenementen, de ontwikkeling van educatief materiaal, en de inzet van digitale technologieën noodzakelijk. Deze kunnen niet zonder passende financiering gerealiseerd worden. Vrijwilligers bereiken steeds meer met crowdfunding maar voor het vertrouwen en het gevoel dat hun activiteiten gezien en gewaardeerd worden, is het nodig om ook in de toekomst bij de Provincie aan te kunnen kloppen. **Financiële bijdragen zorgen voor erkenning en waardering** en geven de garantie dat de doelstellingen van de organisaties blijvend relevant worden geacht. Financiële bijdragen zorgen er ook voor dat de organisaties zich kunnen professionaliseren door een inhaalslag op het gebied van digitalisering en de inzet van nieuwe technologieën.

Andere provinciale overheden ondersteunen actief twee regionale talen in Nederland, het Fries en het Nedersaksisch. Daarnaast investeert de nationale overheid nog in het Fries. In financieel opzicht zijn de investeringen in het Limburgs het geringst, hoewel het aantal actieve taalgebruikers in Limburg het hoogst is.

3. Dreigingen, uitdagingen en ambities in Limburg

Op basis van (vaak spontane) contacten van Limburgers met de streektaal- en literatuurorganisaties, het Huis voor de Kunsten Limburg en de leerstoel en op basis van beschikbare feiten en cijfers kunnen een aantal concrete, urgente dreigingen vastgesteld worden. Deze worden hieronder beschreven. Daarbij wordt uiteengezet hoe deze bedreigingen te transformeren zijn in uitdagingen en ambities *om in 2020 tot een stimulerend taalklimaat te komen dat maatschappelijk, cultureel en economisch vernieuwend is en waarin streektaal en literatuur floreren.*

3.1 Dialect/streektaal verdwijnt in Limburg

Limburgers die de streektaal- en literatuurorganisaties informeren, benadrukken dat Limburg meertalig moet blijven en willen het dialect/de streektaal behouden. Het overgrote deel van de Limburgers, jong en oud, spreekt nog steeds dialect, in alle lagen van de bevolking en in velerlei situaties. Opvallend is ook dat Limburgse jongeren in vergelijking met andere provincies het dialect

op Facebook, Twitter, Whatsapp en andere vormen van sociale media veelvuldig gebruiken.¹¹ Maar onder invloed van media en onderwijs geven ouderen hun dialect niet vanzelfsprekend meer door aan hun kinderen. Het dialect verwatert dan door het toenemende gebruik van het Nederlands en door de toenemende waarde die wordt gehecht aan het Engels.

De uitdaging is om aan de wens van vele Limburgers tegemoet te komen om het dialect te behouden en om meertaligheid te bevorderen. Limburg grenst aan Duits- en Franssprekende regio's, waardoor het een unieke positie inneemt in Europa. Hier komen de meeste typen meertaligheid voor: meertaligheid die voortkomt uit de 'autochtone' tweetaligheid, namelijk streektaal/dialect en Nederlands; meertaligheid die voortkomt uit de 'allochtone' tweetaligheid (Italiaans, Moluks/Maleis, Spaans, Arabisch, Turks, Servisch, Kroatisch, Bosnisch, Berbers, Roemeens, Dari, Pools, Papiaments etc.) en meertaligheid die voortkomt uit grensoverschrijdende contacten met onze buurlanden (Frans/Waals, Vlaams dialect en Duits). Deze meertaligheid is een **economische, sociale en culturele kracht in een grensprovincie als Limburg**. Economisch omdat we door onze meertaligheid makkelijk en direct kunnen communiceren met onze burens, sociaal omdat we ons door meertaligheid makkelijk met hen kunnen verbinden en cultureel omdat we elkaars volkscultuur (bijvoorbeeld onze eetcultuur), feesten (carnaval, Driekoningen) en bijbehorende taaluitingen delen. Meertaligheid, waaronder het spreken van dialect, zorgt voor economische versterking (bestuurders, ondernemers, werkgevers en werknemers) en voor een aantrekkelijk vestigingsklimaat in Limburg. Vanuit deze wetenschap is **het nog steeds gangbare ontmoedigingsbeleid voor het spreken van dialect door jonge kinderen dan ook volledig achterhaald**.

Ongeruste jonge moeders benaderen de leerstoelhouder voortdurend om over hun groeiende zorg te vertellen: op de kinderopvang mogen jonge kinderen geen dialect spreken. Deze kinderen willen daardoor thuis ook geen dialect meer spreken ook al willen de moeders, vaders, opa's en oma's dat wel. De ouders en grootouders ervaren dat als een verarming in het contact met hun kinderen en kleinkinderen. In tegenstelling tot het beleid op de kinderopvang in Limburg, gestimuleerd door de GGD en Jeugdgezondheidszorg, heeft het opgroeien in meerdere talen en dus ook in het dialect echter een cognitieve meerwaarde voor zeer jonge kinderen. Kinderen die van jongs af aan in het dialect en Nederlands (of andere taalcombinaties) opgroeien hebben in hun talige en cognitieve ontwikkeling een voorsprong vergeleken met eentalige Nederlandstalige kinderen. Tweetalige kinderen kunnen beter hoofd- van bijzaken onderscheiden dan eentalige kinderen, ze kunnen zich beter concentreren, ze leren makkelijker nieuwe talen en ze kunnen zich beter verplaatsen in 'de ander'. Dit is belangrijk voor succesvolle school- en werkcarrières. Uit onderzoek blijkt ook dat twee- of meertaligen op latere leeftijd dan eentaligen geconfronteerd worden met dementie. Jonge kinderen die afgeremd worden in het spreken van dialect **worden geremd in hun taalontwikkeling en geraakt in hun gevoel van welbevinden en zelfrespect** (Bialystok 1991, Cornips 2012). De ontwikkelingen in de kinderopvang stroken niet met de mening van 64 procent van de

¹¹ Dit beeld komt ook sterk naar voren in verschillende scripties van de studie taalwetenschap (Universiteit Nijmegen) waarin dit is onderzocht. In oktober 2013 twitterden 9.843 mensen in een Limburgs dialect en 11.304 mensen in het Fries (Dong, Trieschnigg en Cornips 2015).

respondenten op de Limburg-enquête die laten weten dat er structurele aandacht voor het dialect in onderwijs moet komen.

Ambitie: Een denkslag teweeg brengen om Limburgers ervan bewust te maken dat de kracht van Limburg gelegen is in meertaligheid.

Het Limburgs-Duitse grensgebied heeft geleid tot opvallende vormen van taalonderwijs. Een aantal basisscholen waaronder in Noord-Limburg heeft Duits ingevoerd in het kader van VVTO (vervroegd vreemde talen onderwijs) terwijl een aantal basisscholen in het Duitse grensgebied Nederlands onderwijzen. In Midden- en Noord-Limburg zijn er met partners vanuit de Euregio initiatieven om de belangstelling voor en het onderwijzen van landstalen over en weer verder te stimuleren. De meest intensieve samenwerking op het terrein van meertaligheid en uitwisseling is tot stand gebracht in het kader van het project Euregioschool in zuidelijk Limburg, dat gesteund werd door de provincie en de Europese Commissie (het programma Life Long Learning). Kinderen op de betrokken scholen beginnen jong met een kennismaking met de burens en hun taal en cultuur. Duits/Frans staat, ingebed in het curriculum van de school, op het lesrooster en wordt gegeven door eigen leraren.

Ambitie: Intensivering van de educatieve samenwerking en uitwisseling op meertalig Euregionaal niveau om talentontwikkeling op cultureel vlak te stimuleren en jongeren al vroeg kennis laten maken met talen en culturen.

‘Nieuwe Limburgers’ spreken bij taal- en literatuurorganisaties nadrukkelijk de wens uit de streektaal/ het dialect te willen leren ‘om erbij te horen, om zich verbonden te voelen’. Bij zowel Nederlanders van elders die in de provincie komen wonen voor werk of studie als bij anderen van verder weg bestaat een grote behoefte aan educatief materiaal, vooral om het dialect te leren spreken.¹² Nieuwe technologieën kunnen hier een cruciale rol in spelen, zoals het opzetten van Computer Assisted Language Learning met automatische spraakherkenning. Hiervoor zijn ook investeringen nodig in het ontwikkelen van dialect-apps waarbij de beschikbare informatie gekoppeld is aan de locatie waarop men zich op dat moment bevindt, het digitaal zoeken in woordenboeken en grammatica’s, of het ontwikkelen en inzetten van elektronische leeromgevingen, digitale spellingscontroles, en zoals met het Fries het Limburgs als taal laten opnemen in Google Translate.

Ambitie: Het leren van het dialect mogelijk maken, ook op latere leeftijd, door hedendaags educatief materiaal te ontwikkelen.

¹² Dit sluit aan bij artikel 7.1f uit het Handvest: “het voorzien in passende vormen en middelen voor het onderwijs in en de bestudering van streektalen.”

3.2 De kwaliteit van taal- en cultuurproducten in Limburg gaat achteruit en verliest diversiteit

Kunstenaars (auteurs, liedjesschrijvers, filmmakers, theatermakers, cabaretiers etc.) zijn bepalend voor de identiteit en het aanzien van Limburg. Zij weten steeds weer de aandacht op het dialect/de streektaal en literatuur te vestigen door zich vooral op inhoud te richten, de taal vooruit te stuw en daarmee respect af te dwingen. Publieke figuren als Wiel Kusters en Connie Palmen, Limburgstalige popmuziek zoals die van Rowwen Hèze, de Limburgse standplaats van Pinkpop en recente filmsuccessen als *Hemel op Aarde* en *Gluckauf* waarin dialect wordt gesproken, geven aan dat Limburgs talent op (inter)nationaal niveau meetelt. Limburgse acteurs en filmproducenten geven bijvoorbeeld naar aanleiding van het winnen van vier gouden kalveren voor *Gluckauf* aan dat ze dolgraag in méér Limburgse producties willen spelen, het liefst met het gebruik van het dialect¹³. Deze en vele andere kunstenaars zijn het **grote voorbeeld voor jonge talenten in Limburg**.

De zichtbaarheid van het aanbod aan popmuziek, film, literatuur etc. uit Limburg is een belangrijke voorwaarde voor talentontwikkeling van Limburgse jongeren en voor actieve en passieve cultuurparticipatie. Het aanbod aan festivals, podia, uitgeverijen etc. mag daarom niet verder verschromelen zoals zich dat de afgelopen jaren heeft voorgedaan. **Talentontwikkeling in taal en literatuur vereist een goede infrastructuur:** we moeten weten wat de wensen en behoeften van jongeren zijn om op basis daarvan de aansluiting met jongeren vanuit de taal- en literatuurorganisaties structureel tot ontwikkeling te brengen. Jongeren willen namelijk in toenemende mate schrijven (bijvoorbeeld in profielwerkstukken) over hoe zij appen, gedichten en verhalen schrijven op allerlei sociale media en podia, zowel in het Nederlands als in hun dialect.

Actuele digitale ontwikkelingen zoals e-books, apps, blogs, digitale kranten, digitale vormen van literaire kritiek, crowdfunding en nieuwe online manieren om artikelen te lezen veranderen de traditionele lees- en schrijfcultuur. Het ontwikkelen van websites en het inspelen op sociale media in samenwerking met de klassieke media (dialectprogramma's op L1, aandacht voor streektaal en literatuur in *De Limburger* etc.) is cruciaal om bij die ontwikkelingen aan te sluiten. Een gezamenlijke presentatie vergroot zichtbaarheid: **er zou één portaal – interface – ontwikkeld moeten worden waar al die initiatieven makkelijk te vinden zijn en naar elkaar verwijzen.** Daarvoor is intensivering van de samenwerking tussen taal- en literatuurorganisaties, bibliotheken en heemkunde-verenigingen nodig. Daarnaast blijft de papieren publicatie van Limburgs bestaande en toekomstig geschreven erfgoed erg belangrijk. Taal- en volkscultuurprijzen die een hoge kwaliteit en diversiteit aan kunstvormen in streektaal en literatuur in Limburg stimuleren mogen niet verloren gaan: *Jo Hansen Prijs*, *Jo Peters Poëzieprijs*, het *Veldeke verhaole konkoer*, *Write Now! Limburg* etc.

Ambitie: De taal- en literatuurorganisaties brengen de (digitale) lees-, schrijf- en communicatiecultuur tot bloei, in het dialect en in het Nederlands.

¹³ Uit: artikel *De Limburger* 'Kalf met de rode leeuw' (3 oktober 2015).

3.3 De digitalisering van talig erfgoed in Limburg loopt achter

Rond de 40 procent van de Limburgers vindt het ontwikkelen van websites over taal en taalgebruik van het Limburgs belangrijk. Zij willen dat **het immaterieel talig erfgoed voor de generaties na ons ontsloten en gedigitaliseerd wordt**. Dit erfgoed definieert mede het cultureel geheugen dat nodig is om kinderen later het heden te laten begrijpen en om grip te krijgen op de toekomst. Dit doorgeven kan alleen door documentatie, archivering en digitalisering. Het primaire literaire werk van Limburgse auteurs is deels al ontsloten via het DBNL Limburg-portaal¹⁴ maar veel meer ontsluiting blijft noodzakelijk. Zo is het diep triest dat – blijkens het in 2014 verschenen rapport ‘*Terreinverkenning archief voor Limburgs literair erfgoed*’¹⁵ – waardevol archiefmateriaal zoals dagboeken, brieven, recensies, specifiek boekenbezit, foto’s, radio- en tv-uitzendingen over Limburgse taal en literatuur etc. van Limburgse auteurs die nationale en internationale bekendheid hebben, niet toegankelijk is en verloren dreigt te gaan.

Door de **samenstelling van een ‘Digitale Bronnengids voor het literair erfgoed in Limburg’** kan de weg naar bronteksten, woordverzamelingen en geluidsmateriaal digitaal ontsloten worden. Op deze wijze worden zij bereikbaar voor een groot publiek en het onderwijs. Aansluiting bij grote, landelijke projecten die werken volgens Europese richtlijnen is noodzakelijk om de kwaliteit van het proces van digitalisering te bewaken zoals de *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren* (DBNL) van de Koninklijke Bibliotheek en het *Elektronisch Woordenboek van de Nederlandse Dialecten* (eWND) zodat van de daar al opgedane expertise en ervaring gebruik gemaakt kan worden.

Ambitie: Het via internet ontsluiten van meer dan de helft van het talig Limburgs archief- en geluidsmateriaal.

3.4 Het onderzoek is in gevaar

Onderzoek naar Limburgse taal, literatuur en cultuur vindt plaats vanuit de leerstoel *Taalcultuur in Limburg*, het *Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap* (LGOG), de *Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde* (VLDN), *Veldeke* en de *Willy Dols Stichting*. Veelal gaat het om lokale onderzoekers met een academische achtergrond, die **in laagdrempelige evenementen substantieel bijdragen aan de plaatselijke kennisvermeerdering**. De subsidie aan VLDN is stopgezet. De leerstoel is niet verlengd door de Provincie en daardoor dreigt het onderzoek naar taalcultuur niet meer specifiek in Limburg plaats te vinden. In andere provincies (Groningen, Friesland, Brabant) bestaan wél langer durende overeenkomsten tussen universiteiten en provinciale overheden die daarmee samen invulling geven aan een hoogleraarschap op het terrein van taalcultuur. **Limburgse**

¹⁴ De DBNL telt per dag ca. 20.000 bezoekers. In 2014 werden meer dan 100 miljoen pagina's bekeken (p.c. dhr. C. Klapwijk, redacteur DBNL).

¹⁵ Geschreven door Sanne Thomas, op basis van onderzoek dat zij kon doen dankzij een Voucher Talentontwikkeling van de Provincie Limburg. De Provincie Limburg heeft eerder aangegeven dit rapport mee te nemen in de doorontwikkeling van digitaal erfgoed.

taal- en literatuurorganisaties vinden het besluit van de Provincie betreurenswaardig niet langer in een leerstoel te willen participeren omdat op deze wijze de sturing van onderzoek aan de Universiteit Maastricht (UM) dreigt te verdwijnen.

Betrokken partijen willen onderzoek in Limburg gegarandeerd zien omdat dit een overkoepelende, brede en sturende visie kan ontwikkelen over hoe algemenere processen (Nederland, Europa) een eigen, concrete vorm krijgen in de dynamische taalcultuur op lokaal niveau (Limburg). Deze kennisoverdracht zorgt ervoor dat de Limburgse eigenheid het anekdotische, stereotiepe beeld overstijgt. **Onderzoek en verspreiding van resultaten is van essentiële betekenis voor emancipatie van het dialect/de streektaal en de Limburgse literatuur.** Het zorgt voor een brug en vertaalslag naar geïnteresseerde leken, amateurs, verenigingsleden, scholieren en leerkrachten. Hoe beter we ons met alle talige vormen in alle verscheidenheid kunnen identificeren, hoe vitaler de taalcultuur in Limburg is, hoe zelfbewuster de Limburger en hoe aantrekkelijker het vestigingsklimaat.

Voorbeelden van onderzoeken die op dit moment plaatsvinden en noodzakelijk zijn om de verbinding tussen het lokale en het sociale niveau te begrijpen zijn de volgende:

- ‘Taalkeuze onder ouderen in Lenculenhof in Maastricht’ (promotieonderzoek, gefinancierd door de EU, UM en Meertens Instituut)
- ‘Hoe ex-mijnwerkers spreken in Eisdën (B)’ (promotieonderzoek gefinancierd door NWO)
- ‘Hoe vieren we carnaval en spreken we in de Turkse supermarkt in Roermond?’ (promotieonderzoek gefinancierd door de Provincie Limburg)
- ‘Hoe Polen spreken en integreren in Horst aan de Maas’ (promotieonderzoek gefinancierd door ITEM)
- ‘Hoe twitteren we in het Limburgs en hoe verandert het dialect daardoor?’ (NWO KIEM onderzoek)
- ‘Cognitieve voordelen van dialectspreekende kinderen in Limburg’ (tweejarig onderzoek gefinancierd door SWOL/UM/UvA/UU/Meertens Instituut & Raod veur 't Limburgs)

Onderzoek op projectbasis blijft nodig om ontwikkelingen in Limburg te signaleren vanuit een academisch perspectief. Het draagt namelijk uit dat Limburg een proeftuin voor multicultureel en meertalig Europa is, waarin grensoverschrijdend werkverkeer en cultureel ondernemerschap plaatsvindt. Onderzoek in Limburg blijkt daarvoor succesvol in het aantrekken van landelijke en Europese onderzoeksgelden. Het onderzoek in Limburg naar dialect als cultuur, naar de sociale, talige en economische kracht van het spreken van dialect in de provincie en de cognitieve voordelen ervan leent zich bij uitstek tot interdisciplinair onderzoek binnen de UM/MACCH en ITEM¹⁶ en de diverse verenigingen in Limburg zoals het LGOG, Veldeke en VLDN. Het MACCH kan een rol spelen

¹⁶ ITEM is het UM expertisecentrum voor Internationale, Transnationale en Euregionale Mobiliteits- en Grensoverschrijdende vraagstukken en is de spil in onderzoek, advisering en onderwijs inzake grensoverschrijdende samenwerking, mobiliteit, migratie en arbeidsmarkt-vraagstukken in Limburg.

om noodzakelijke verbindingen te leggen tussen bijvoorbeeld onderzoek naar taalcultuur en digitale cultuur.

Ambitie: Het tot stand brengen van focus en duurzame samenwerking in het Limburgspecifiek onderzoek .

Onderzoek in Europa toont aan dat **streektalen en dialecten belangrijke krachten kunnen zijn in de toeristenindustrie en in het promoten van regionale producten**. Een menukaart in het dialect verwijst naar de ecologische authenticiteit van wat er te eten valt. Het gebruik van een streektaal of dialect roept romantische gevoelens op voor de onbedorven landelijkheid van een regio. Limburg is 'authentiek' door haar dialect, streektaal en volkscultuur (gebruiken, gewoontes en tradities). Het gebruik van de streektaal benadrukt de 'puurheid' van de regio en de producten daarvan. Sterke Limburgse streekproducten zijn bijvoorbeeld Livar Kloostervarken, Brand, Alfa, Hertog Jan, Gulpener bier, Apostelhoeve en Kollenberger speltbrood. Het dialect/de streektaal draagt dus bij aan de economische structuurversterking (*branding*) van Limburg en maakt bedrijven en lokale overheden zelfbewust van de Limburgse taal en cultuur.

Ambitie: De Limburgse taal en cultuur vormt deel van het Limburgs toeristisch imago en draagt structureel bij aan een aantrekkelijk vestigingsklimaat van een zelfbewuste regio.

4. Naar een stimulerend taalklimaat: drie speerpunten

Uit het bovenstaande kan geconcludeerd worden dat het taalklimaat in Limburg zowel positieve krachten als dreigingen kent. Positieve krachten vanwege het draagvlak onder burgers, de erkenning van de overheid, de unieke geografische positie van de provincie Limburg en de potentie van meertaligheid, maar ook dreigingen zoals hardnekkige vooroordelen over het dialect op de kinderopvang en de moeizame aansluiting met jongeren.

In dit visiedocument is getracht de gesignaleerde krachten en dreigingen te vertalen in kansen en ambities. **Voor een florerend en stimulerend taalklimaat is, zo wordt geconcludeerd, zowel vernieuwing als behoud nodig**. Vernieuwing en behoud zijn hierbij niet tegenovergestelde maar complementaire bewegingen die beide noodzakelijk zijn om de krachten te behouden en te bundelen en om de dreigingen af te wenden door vernieuwing. Vanuit deze visie worden de in de vorige hoofdstukken genoemde dreigingen, uitdagingen en ambities uitgewerkt in **drie speerpunten**. De drie speerpunten geven een antwoord op de vraag wat er nodig is om te komen tot een stimulerend taalklimaat dat maatschappelijk, cultureel en economisch vernieuwend is en waarin streektaal en literatuur floreren. Streektaal- en literatuurorganisaties willen zich hiervoor inzetten, gesteund door de stem van 75 procent van de Limburgers;

SPEERPUNT 1: Professionaliseren en digitaliseren

Amateurs en organisaties hebben **professionele ondersteuning** nodig om een kwaliteitsslag te kunnen maken. Hun ambities zijn groot, maar er is kennis en kunde nodig om hun werkzaamheden en activiteiten op een professioneel niveau te brengen. Goede PR- en communicatiemiddelen zijn vereist om de evenementen en activiteiten die zij organiseren efficiënt aan te pakken. De expertise die daaruit voortvloeit straalt weer af op deelnemers en bezoekers.

Professionalisering is nodig om de inhoudelijke kwaliteit, creativiteit en diversiteit van activiteiten rondom taal te waarborgen. Amateurs (jong en oud) en organisaties moeten daarom meegroeien op het gebied van PR, communicatie, crowdfunding, **het gebruik van sociale media en digitale platforms, de digitale ontsluiting van taal als erfgoed en stimulering van taalparticipatie.**

SPEERPUNT 2: Kennisnetwerk ontwikkelen en onderzoek doen

Amateurs en organisaties hebben een **overkoepelend kennisnetwerk** nodig voor twee soorten activiteiten om te weten welke behoeften en wensen er onder Limburgers leven. In de eerste plaats hebben ze een kennisnetwerk nodig waar ze kunnen aankloppen over hoe en met wie ze kunnen samenwerken voor het organiseren van evenementen, het vervaardigen van woordenboeken en het opzetten van workshops en symposia, zeker in Euregionaal verband. Een overkoepelend kennisnetwerk stimuleert interculturele samenwerking en ondervangt overlappingsen. Ten tweede is er een *inhoudelijk* kennisnetwerk nodig waar de expertises van diverse disciplines gebundeld worden, waar amateurs en verenigingen terecht kunnen voor advies en de laatste stand van zaken in onderzoek, digitalisering, voor het aanvragen van gezamenlijke subsidies in binnen- en buitenland en voor aansluiting bij andere professionele netwerken. Het Huis voor de Kunsten Limburg, de Raod veur 't Limburgs, de leerstoel *Taalcultuur in Limburg* en MACCH willen zich hier voor inzetten en leidend zijn. Een dergelijk kennisnetwerk **garandeert de naadloze marktwerking van aanbod en vraag vanuit de samenleving, het uitsluiten van overlappingsen en een stimulerende en duurzame samenwerking.** Het staat garant voor een zorgvuldig en verantwoord uitvoering van taalbeleid, grootschalige subsidieaanvragen, taalondersteuning, taalinfrastructuur, publieksvoorlichting en taaladvisering.

SPEERPUNT 3: Educatie, verjongen en talent ontwikkelen

Met inzet van zo veel mogelijk Limburgers willen de taal- en literatuurorganisaties het volgende tot stand brengen: een **breed cultureel aanbod behouden, de kwaliteit verhogen, de diversiteit oormerken, de jeugd bereiken en cultureel ondernemerschap ontwikkelen.** Daar is een **verscheidenheid aan podia** voor nodig en een **actief beleid in het promoten** van de Limburgse streektaal, cultuur en literatuur, met nadrukkelijke aandacht voor kinderen en jongeren. Verjongen en democratiseren is essentieel om het doel van een stimulerend taalklimaat in 2020 te bereiken.

Daarom is ook educatie in brede zin van groot belang. Er worden **spreektaalcursussen** ontwikkeld voor dialect/streektaal voor nieuwkomers en voor Limburgers die dialect willen leren spreken. Dat vereist de inzet van pedagogische kennis en kennis van nieuwe technologieën. Verder krijgen leerkrachten (vooral in de kinderopvang) en logopedisten bijscholing over het belang van het spreken van dialect.

In nauwe samenwerking met het onderwijsveld spannen de diverse taal- en literatuurorganisaties zich in voor talentontwikkeling van jongeren op Euregionaal niveau.

Om deze speerpunten te realiseren is het oormerken van financiële middelen cruciaal.

5. Bibliografie

- Bialystok, E. (Ed.) (1991). *Language processing in bilingual children*. Cambridge University Press.
- Cornips, L. (2013 mei 01). *Talen in beweging*. Rede uitgesproken bij openbare aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar *Taalcultuur in Limburg* aan de Universiteit Maastricht. Elektronische publicatie. DBNL: http://www.dbnl.org/tekst/corn033tale01_01/
- Cornips, L. (2012). *Eigen en vreemd. Over meertaligheid in Nederland*. Amsterdam: AUP.
- Dewalt, D. & Hink, A. (2009). *Health literacy and child health outcomes: a systematic review of the literature*.
- Fourth periodical report presented to the Secretary General of the Council of Europe - the Netherlands*. Zie: http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/PeriodicalReports/NetherlandsPR4_en.pdf
- Driessen, G. (2006). *Ontwikkelingen in het gebruik van streektalen en dialecten in de periode 1995-2003*. Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen 75, p. 103-113.
- Leijen, F. & Velde, H. van de (2011). Nederlands-Limburg is zuinig op haar streektaal. In: *Veldeke jaarboek 2011*, p. 9-22.
- Maas, R. (3 oktober, 2015). Kalf met de rode leeuw. *De Limburger*.
- Melick, B. van & Spronck, L. (2013). *Geschiedenis van de literatuur in Limburg*. Blauwdruk.
- Nguyen, D., Trieschnigg, D. & Cornips, L. (2015). Audience and the use of minority languages on Twitter. *Proceedings of the Ninth AAAI International Conference on Web and Social Media (ICWSM-2015)* p. 666-669.
- Provincie Limburg (2015). *Limburg culturele werkplaats*. Uitvoeringsprogramma cultuur 2015-2017.
- Provincie Limburg (2010). Uitvoeringsplan 'Een literaire liaison': *ontmoeting en dialoog in (streek)taal en literatuur*.
- Roode, N. de, Westerbeek, K. & Beekhoven, S. (2009). *Limburgse Letteren... Levend, Lustig, Lavend! Een opmaat naar een provinciaal literatuur- en letterenbeleid*.
- Raad van Europa, *Europees Handvest voor regionale talen of talen van minderheden*. Zie: http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/textcharter/Charter/Charter_nl.pdf
- Stichting Lezen (2015). *Waarom doet lezen ertoe?* Opgehaald 20 september 2015, van <http://www.lezen.nl/waarom-doet-lezen-er-toe> .
- Thomas, S. (2014). *Terreinverkenning archief voor Limburgs literair erfgoed*.
- Velde, H. van de, Wijngaard, T. van de, Schrier, M., Swanenberg, J. & Tier, V. de (2007). Limburgs kalle, wie sjiteit 't d'r mit? In: *Veldeke jaarboek 2007*.
- Willms, J. Douglas & Murray, T. Scott (2007). *Gaining and Losing Literacy Skills Over the Lifecourse*. Ottawa: Minister of Industry.